Contemporary Political Studies, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Quarterly Journal, Vol. 17, No. 1, Spring 2026, 289-319
https://www.doi.org/10.30465/cps.2025.48185.3358

The role of internal religious reform in the expansion and consolidation of Reza Khani's de-religiousization

Hossein MohammadiSirat*
Alireza Mohammadi**

Abstract

Religious reform, which refers to the process of religious rectification and rituals, has participated in the emergence and development of political and social processes through its experts and theorists in Iran during Pahlavi era. The present study poses the question, "What role did the religious reform play in the making religiousness process of Reza Khan?"; has studied the relationship between internal religious reform and religiousness policy. This research has collected relevant data by using the documentary method and has started to analyze the research by adopting the historical research method. Internal religious reform that has been based on its focal foundations such as returning to authentic Islam, refining the holy text and returning to the Qur'an, the possibility of personal imagination in religion, the elimination of superstitions, and opposition to religious rituals; tried to formulate religious ideas in the geographical area of contemporary Iran and hastened to help Reza Khan's religiousness policy. Therefore, Reza Khan's religiousness policy by referring to his basis such as fighting against religion and religious rituals, confronting the dominant culture of the society and transforming formal symbols; and by exploiting the results of the internal religious reform, has facilitated the spread of internal religious reform in Pahlavi era and consolidated religiousness in Iran.

Keywords: religious reform, religiousness policy, Pahlavi, Reza Khan, Iran.

* Assistant Professor of Political Science, Imam Sadiq (a.s.) University, Tehran, Iran, mohammadisirat@isu.ac.ir
** Ph.D. Student of Political Science, Imam Sadiq (a.s.) University, Tehran, Iran (Correspondind Author), Alireza.mohammadi@isu.ac.ir

Date received: 01/02/2024, Date of acceptance: 24/12/2024

Introduction

The first notes of the plan for religious revival in Islamic societies and cultures were presented by Seyyed Jamal-eddin Asadabadi. In fact, the views of Islamist religious followers in contemporary Iran were inspired by Seyyed Jamal-eddin Asadabadi, and the ideas of returning to authentic Islam in the aforementioned era and Egypt were borrowed from him. Haj Mirza Yusuf Shoar Tabrizi, Ali Akbar Hakmizadeh, Sheikh Hadi Najmabadi, Seyyed Asadollah Kharghani, and Shariat Sangalaji were among the theorists who emerged from the community of theologians, took their place in the religious reform portion, and endeavored to expand and develop religious sect theories. The first Pahlavi, who had leaned on the throne of power in 1304 and had strengthened the foundations of his government, began to suppress his opposing groups and factions by controlling the socio-political atmosphere and continuously examining the political culture of the society.

Materials and Methods

This article has been written by historical methods, in the other hand The documentary method was used to collect data.

Discussion and Results

The first Pahlavi dynasty took advantage of the religious reform process, which was responsible for the refinement of religion and had matured in this way, in order to eradicate religion. An analysis of contemporary Iranian history shows that religious reform and intellectuals in this field became a tool of the first Pahlavi era's de-religiousization, and while expanding and developing in the ruling political culture, they became tools of the policymakers and decision-makers of the time. Internal religious reform, by using slogans such as returning to authentic Islam, refining the sacred text, and returning to the Quran, allowing for personal reflection on religion, eliminating superstitions, and opposing Shiite rituals, provided the idea of refining and embellishing the core and text of the religion and sect that dominated Iranian society, and by strengthening the theory of Islamic religiousness and returning to authentic Islam, helped Reza Khani's de- religiousization. Based on historical narratives from the period of the present study, the first Pahlavi encouraged Shariat Sangalji, who was the pioneer of the internal religious reform movement, to deliver sermons and public addresses, and requested him to declare the need for the Shiite religion to implement the process of reformation and improvement. The leaders and theorists of internal

religious reform, unlike other heralds of religious rituals and religious pronouns, enjoyed great freedom and were also connected to the royal mercy and grace of the central government. In addition, the first Pahlavi, taking advantage of the popular ideology of the religious movement, fought against Islamic rituals and concepts in the form of eliminating superstition from the society under his rule and more than ever submitted to the religion of the aforementioned movement.

Conclusion

Religious reform, which refers to the process of refining religious rituals and teachings, reforming the religious practices of religious communities, and discovering the inner workings of the decrees issued by the lawgiver from their declarative manifestations, has grown and developed in the form of internal religious reform and exterior religious reform in the contemporary Iran. Internal relogous reform provided the idea of refining and embellishing the core and text of Iranian religion, and by strengthening the theory of Islamic piety, ontributed to the first Pahlavi de-religiousization, which, with the artificial goal of eliminating superstition, favored dissent and intra-religious reform. The assessment of the practical policies in the process of de-religiousization of Reza Khani confirms the connection and parallelism of the process of religious reform and the process of de-religiousization of the ruling body. On the one hand, a close examination of the examples of the first Pahlavi policy shows the close relationship between the idea of de-religiousization and internal religious reform. In fact, the basis of the idea of de-religiouzation is composed of the focal components of religious-oriented religiosity, and its qualitative development has occurred with the assistance of elements of internal religious reform ideology. On the other hand, historical narratives of the aforementioned era also illustrate the mutual interrelation of the concepts discussed.

Bibliography

Abrahamian, Ervand (2016), *Iran between Two Revoloutions,* Tehran: Ney [in Persian]

Abrahamian, Ervand (2017), *A History of Modern Iran,* Tehran: Ney [in Persian]

Ahmadi, Hamid (2020), *Evaluation of Islamic Movements,* Tehran: Imam Sadiq (a.s.) University. [in Persian]

Ashna, Hesam (2017), *From politics to culture*, Tehran: Soroush [in Persian]

BasiratManesh, Hamid (2020), *Scholars and Rezashah Dynasty*, Tehran: Orouj [in Persian]

Dehghani, Reza, Alipoor, Javad (2013). "Religious reform of the first Pahlavi period based on the opinions of Sangalaji Sharia." Quarterly Journal of History of Iran after Islam, Vol 4, No. 7. [in Persian]

Ebrahimi, Mohammad, Davoodi, Aliasghar, Gazerani, Saeid (2022), Quranic Interpretation by the Second Generation of Iranian Religious Modernists (with Emphasis on the Opinions and Thoughts of Seyyed Asadollah Kharghani and Shariat Sangalji), Quranic Studies, Vol 13, No. 49 [in Persian]

Fallahzade, S.H (2022). *Reza Khan and the Development of Iran*, Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. [in Persian]

Hakmizade, Aliakbar (1943), *Millennium Secrets*, Tehran: Parcham [in Persian]

Hayati, Ali, Kiani, Mohammadqorban, Shafei, Keyvan, SheykhAhmadi, S.M (2022), Analysis of the views of religious dissidents during the early Pahlavi period and the role of the government in spreading them at the societal level. Iranian Political Sociology Monthly, Vol 5, No. 11. [in Persian]

Hosseini, Fereshte, Zahed, Fayyaz, Abadian, Hossein (2021). Historical-Sociological Analysis of the Consequences of Unveiling the Hijab with Respect to the Modernization Policy of the Era of Reza Shah Pahlavi (1300-1320), History Quarterly, Vol 16, No. 62 [in Persian]

Hosseinizade, S.M.A (2016). *Political Islam in Iran,* Qom: Mofid University [in Persian]

Jafarian, Rasoul (2019). *Iranian religious-political movements and organizations*, Tehran: Elm [in Persian]

Jalili, Hedayat, Qadami, Hajarkhatoon (2016), Criticism and Evaluation of the Political Interpretation of the Quran in Contemporary Iran, Holy Quran & hadith Quarterly Book Review, Vol 2, No. 6. [in Persian]

JavadiAmoli, Abdollah (2002), *The Relation of Religion and the World*, Qom: Asra. [in Persian]

Khomeini, Rouhollah (2013). *Contemporary History from Imam Khomeini's Perspective,* Tehran: Imam Khomeini institution [in Persian]

Majd, Mohammadqoli (2016). *from Qajar to Pahlavi,* Tehran: Institute for Political Studies and Research. [in Persian]

Majd, Mohammadqoli (2020). *Reza shah and Britain,* Tehran: Institute for Political Studies and Research. [in Persian]

Makki, Hossein (1982). *Twenty-year history of Iran,* Tehran: Nasher. [in Persian]

MokhtariEsfahani, Reza (2015). *First Pahlavi,* Tehran: Parseh. [in Persian]

Mozaffari, Ali (2021). *Forming National Identity in Iran: The Idea of Homeland Derived from Ancient Persian and Islamic Imaginations of Place*, Tehran: Shirazeh [in Persian]

NabaviRazavi, Meqdad (2011). An analytical look at the intellectual efforts of Shariat Sangalji. Imamate Studies, Vol 1, No. 4. [in Persian]

NabaviRazavi, Meqdad (2022). *The idea of religious reform in Iran,* Tehran: Shirazeh. [in Persian]

Najafi, Mousa, Faghihhaghani, Mousa (2017). *History of Iranian Political Developments*, Tehran: Institute for Contemporary Iranian History Studies [in Persian]

Parsania, Hamid (2018). *Hadith-e-Peymane,* Tehran: Ma'aref [in Persian]

Qaffari, Esmat, Ranjbar, Maqsood, Shirkhani, Ali (2017). A study of the political thought of Seyyed Asadollah Kharaghani. Iranian Political Studies, Vol 4, No. 11. [in Persian]

Qoochani, Mohammad (2021). *Critique of Political Theology,* Tehran: Soraei. [in Persian]

Qorbani, Mozhgan, Moosavi, Masood, Shariatinia, Mohsen, Eslami, Mohsen (2022). Application of the historical method in international relations research. International relations research, Vol 12, No. 3. [in Persia]

Rashad, Aliakbar (2001). Revival of Religion and Reform of Religiosity. Quarterly Scientific Research Journal of Qabasat, Vol 6, No. 22 [in Persian]

Rouhbakhsh, Rahim (2005). The economic and social consequences of revealing the veil during the reign of Reza Shah. The growth of education, No. 14. [in Persian]

Sadatinezhad, S.M, Nourian, Negin (2020). From Christian Protestantism to Islamic Protestantism: A Critical Reflection on Intellectual Concepts. Politics Quarterly, Vol 50, No. 4. [in Persian]

Sadeghi Fasaei, Soheila, Erfanmanesh, Iman (2015). Methodological foundations of documentary research in social sciences, case study: The effects of modernization on the Iranian family. Cultural strategy, Vol 8, No. 29. [in Persian]

Salim, Mohammadnabi (2007). Some Dissident Currents in the Pahlavi Era. Quarterly Scientific Research Journal of History, Vol 2, No. 6. [in Persian]

Samiei, Mohammad (2018). *The power struggle in Iran: Why and how did the clergy win?*. Tehran: Ney [in Persian]

ShariatSangelaji, M.H. (1943). *The key to understanding the Quran,* Tehran: Danesh [in Persian]

ShariatSangelaji, M.H. (1948). *Monotheism, worship,* Tehran: Taban [in Persian]

Shear, Yousef. (1960). *Interpretation of difficult verses,* Tabriz: Tafsir-e-Tabriz [in Persian]

Soofiabadi, Fatemeh (2007). Unveiling the Hijab; Alien Civilization or Royal Anti-Islamism. Quarterly Journal of Contemporary Iranian History Studies, Vol 3, No. 14 [in Persian]

Taherpoor, Habib, Manahi, Ali, Taqizade, Torkan (2016). Historical Research Methodology in the Social Sciences. International Conference on Behavioral Sciences and Social Studies. [in Persian]

Zia-Ebrahimi, Reza (2019). *The Emergence of Iranian Nationalism: Race and the Politics of Dislocation*, Tehran: Markaz [in Persian]

جستارهای سیاسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
فصل‌نامهٔ علمی (مقالهٔ پژوهشی)، سال ۱۷، شمارهٔ ۱، بهار ۱۴۰۵

نقش دین‌پیرایی درون‌دینی در گسترش و تحکیم دین‌زدایی رضاخانی

حسین محمدی‌سیرت*

علیرضا محمدی**

چکیده

دین‌پیرایی که به فرایند پیرایش شعائر و آیین‌های دینی-مذهبی اطلاق می‌گردد، در گستره‌ی جغرافیایی ایران معاصر و در عصر تاریخی پهلوی اول از طریق داعیان و حاملان دین‌مدار خویش هم‌چون شریعت سنگلجی، شعار و خرقانی؛ به تسهیل فرایندهای سیاسی-اجتماعی مطلوب حکومت مستقر اعانه نموده است. پژوهش حاضر با طرح این پرسش که «دین‌پیرایی درون‌دینی چه نقشی در فرایند دین‌زدایی رضاخانی داشته است؟»؛ به تدقیق در ترابط طرفینی دین‌پیرایی درون‌دینی و دین‌زدایی رضاخانی پرداخته است. روش اسنادی به عنوان روش گردآوری داده‌ها و روش تحقیق تاریخی به عنوان روش تحلیل داده‌های گردآوری شده، به پژوهش کنونی انسجام بخشیده است. دین‌پیرایی درون‌دینی که با استعانت از بنیان‌های کانونی خویش هم‌چون بازگشت به اسلام اصیل، پالایش متن مقدس و بازگشت به قرآن، امکان تدبر شخصی در دین، ازاله‌ی خرافات، و مخالفت با شعائر مذهبی-شیعی؛ به صورت‌بندی اندیشه‌های دین‌پیرایانه در گستره‌ی جغرافیایی ایران معاصر مبادرت ورزیده، آگاهانه و غیرآگاهانه به یاری دین‌زدایی رضاخانی شتافته است. در واقع دین‌زدایی رضاخانی با استمداد از دعاوی دین‌پیرایی درون‌دینی هم‌چون خرافه‌نمایی شعائر، مناسک و ادبیات مذهبی، تخریب و تحقیر جایگاه مرجعیت و روحانیت، و غیرعقلایی

* استادیار گروه مسائل ایران و مطالعات انقلاب اسلامی، دانشکدهٔ معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران، mohammadisirat@isu.ac.ir

** دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشکدهٔ معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول)، alireza.mohammadi@isu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۴

خواندن امر دینی، به تسهیل طریق اشاعه‌ی دین‌پیرایی در عصر مذکور پرداخته و به تحکیم و اتساع فرایند مقبول خویش اشتغال ورزیده است.

کلیدواژه‌ها: دین‌پیرایی، دین‌زدایی، پهلوی اول، رضاخان، ایران معاصر.

۱. مقدمه

بیان مسئله: دین‌پیرایی به فرآیندی اطلاق می‌گردد که هدف غایی آن پیرایش شعائر و آموزه‌های دینی، اصلاح طریق دین‌مداری جامعه‌ی دینی هدف و کشف بواطن اوامر ابلاغی شارع از ظواهر اعلامی آن می‌باشد (رشاد، ۱۳۸۰: ۲). گرچه فرایند اصلاح دین در تاریخ معاصر ایران، با اجیال و اعصار گونه‌گونی گره خورده و نظریه‌پردازان دین‌پیرایی در هر عصر بر بستر موزون با اندیشه‌های خویش سوار گشته و نظریه‌های متنوعی پیرامون این امر ایراد نموده‌اند؛ واکاوی نظرات آن شق از شقوق نظریه‌پردزان دین‌پیرایی که در واپسین سال‌های سده‌ی ۱۲ و آغازین سال‌های سده‌ی ۱۳ شمسی، در پوستین دین‌مداری، ضمن دعاوی ارتجاع‌مآب در باب اسلام اصیل، به نشر عقاید خویش همت گمارده‌اند؛ راه‌گشای کشف ارتباط طرفین موضوع مطروحه خواهد بود. نخستین نغمه‌های طرح تجدید حیات دینی در جوامع و فرهنگ‌های اسلامی، از سوی سید جمال‌الدین اسدآبادی ارائه گشت. در واقع نظرات دین‌پیرایان اسلام‌گرا در ایران معاصر، ملهم از سید جمال‌الدین اسدآبادی بوده و اندیشه‌های بازگشت به اسلام اصیل در عصر و مصر مذکور، وام‌گرفته از وی می‌باشد (احمدی، ۱۳۹۹: ۳۲). دین‌پژوهان مسلمانی که در مسیر رویارویی اجتماعی با بحران‌های فکری–اجتماعی جهان اسلام، با تکیه بر بازخیزشِ پنداری، به عمران باورهای اصلاح مدار و احیاطلب همت گماشتند؛ مبدأ دین‌پیرایان ایرانیِ در گستره‌ی جغرافیایی و تاریخی ایران معاصر بوده و به تجهیز طریق اندیشه‌ورزان حامل دعوی اصلاح‌گری پرداختند (ابراهیمی حسینی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۹). حاج میرزا یوسف شعار تبریزی، علی‌اکبر حکمی‌زاده، شیخ هادی نجم‌آبادی، سید اسدالله خرقانی و شریعت سنگلجی از جمله نظریه‌پردازنی بودند که از جمعیت دین‌شناسان سربرآورده، در سلک دین‌پیرایان جای پذیرفته و به بسط و توسعه نظریه‌های دین‌پیرایی اهتمام ورزیدند (نبوی رضوی، ۱۳۹۰: ۲۵۰). در حقیقت این سلک فکری ایرانی–اسلامی، با بهره‌برداری از شعارهایی هم‌چون بازگشت به قرآن به عنوان کتاب مقدس، نفی امکان بازگشت و رجعت، امکان تدبر شخصی در متن کتاب مقدس، بی‌نیازی از تفاسیر و آرای پیشین، نفی تجمل‌گرایی، پیروی از سلف صالح و امکان درک کتاب

مقدس برای جمهور مردم؛ که مأخوذ از آرمان‌های فکری اندیشه‌ورزان الهام‌بخش سده‌ی پیشین و مقتبس از پندار مصلحِ نظریه‌پردازان دین‌پیرای آیین‌های الهی دیگر بود؛ ایده‌ی پالایش و پیرایش بطن متن مقدس که شالوده‌ی بنیان دین ناب بوده را فراهم ساخته و با تقویت نظریه‌ی دین‌پیرایی اسلامی و بازگشت به اسلام اصیل به اعانه‌ی اندیشه‌ی مذکور مبادرت ورزیدند (قوچانی، ۱۴۰۰: ۷۱). از دیگر سو واکاوی سیر دین‌پیرایی در ایران معاصر نمودار این امر است که عصر پهلوی اول، به‌سان رضوان موعود دین‌پیرایان، فرهنگ رسمی حاکم بر عرصه‌های سیاسی–اجتماعی را به سود اندیشه‌های دین‌پیرایانه قالب‌بندی نموده و طریق تسهیل اشاعه‌ی ضمیر اصلاح خوانش متعارف را میسر نمود (نبوی رضوی، ۱۳۹۰: ۲۵۱). پهلوی اول که در سال ۱۳۰۴ به اریکه‌ی قدرت تکیه زده و پایه‌های حکومت خویش را استحکام بخشیده بود، با کنترل فضای سیاسی–اجتماعی و وارسی مستمر فرهنگ سیاسی جامعه؛ به سرکوب گروه‌ها و نحله‌های مخالف خویش پرداخت. دستگاه حاکمه‌ی پهلوی اول با هدف صوری ازاله‌ی خرافات، مضایق سبعانه‌ای را بر نهاد روحانیت وارد ساخته و در مقابل به هواخواهی از دگراندیشی، اصلاح‌طلبی دینی، رفورم مذهبی و دین‌پیرایی پرداخت. از دیگر سو اصلاح‌گران و دین‌پیرایان عصر پهلوی اول نیز با بهره‌جویی از فضای مساعد مخلوق واگرایی‌های دینی–سیاسی، از یک‌سو به اشاعه‌ی اندیشه‌های خویش مبادرت ورزیده و از سویی دیگر به مساندت دستگاه فکری–اجرایی پهلوی اول شتافتند (دهقانی و علیپور سیلاب، ۱۳۹۲: ۳۰). دعوی کانونی پژوهش حاضر، بهره‌برداری دستگاه فرمانروایی پهلوی اول از جریان اصلاح‌دینی و بهره‌گیری چارچوب حکمرانی آن از اندیشه‌های بنیادین دین‌پیرایی می‌باشد. در واقع حکومت پهلوی اول از روند دین‌پیرایی که متکفل پیرایش دین بوده و در این طریق نضج یافته بود؛ در راستای دین‌زدایی بهره گرفت. واکاوی تاریخ ایران معاصر مبین این امر است که دین‌پیرایی و اندیشه‌ورزان این حوزه به ابزار دین‌زدایی پهلوی اول بدل گشته و ضمن بسط و توسعه در فرهنگ سیاسی حاکم، به هیئت آلت سیاست‌گزاران و تصمیم‌سازان وقت درآمدند.

اهمیت: تشریح اهمیت پژوهش به استواری بنیان مألوف و معروف جوامع دینی منجر گشته و طریق تقویت اندیشه‌های دین‌مدار اصیل را فراهم می‌سازد. کاوش در مقولات و مفاهیم تاریخی ایران معاصر، از یک سو انفتاح باب تحکیم دین‌مداری اسلامی–شیعی در گستره‌ی جغرافیایی ایران را میسر ساخته و از دیگر سو به طرح تجدید راستین حیات دینی

در جامعه‌ی مذکور می‌انجامد. به طور کلی تطبیق تـاریخی موضـوع مطروحـه، امکـان خلـق ایستار هم‌گون با وقایع سابق و لاحق را حاصل می‌نماید.

ضرورت: گستره‌ی سیاست‌های متضمن پالایش دین، نمودار سیطره‌ی گرایش تضـعیف دین در جوامع و فرهنگ‌های اسلامی می‌باشد. از ایـن روی واکـاوی پیرامـون سـیر تکـوین دین‌پیرایی و تطبیق آن با دقایق و ظرایف تاریخی جامعه‌ی هدف، بـه شناسـانیدن مـانعی در جهت جلـوگیری از وقـوع ابعـاد منفـی مسـئله‌ی مطروحـه از یـک سـو و بهـره‌بـرداری از عبرت‌های مطلوب مقصود پژوهش از سویی دیگر اعانه مـی‌نمایـد. در واقـع بهـره‌گیـری از نتایج پژوهش، امکان خلق و تکوین رادع هیئت‌های صوری دین‌پیرایی با غرایض و مقاصـد غیردینی را فراهم می‌نماید.

اهداف اصلی و فرعی: از آن‌جا که اهداف پژوش در تناظر با سـوالات اصـلی و فرعـی پژوهش بوده و ارتباط عمیقی میان این دو مفهوم برقرار می‌باشد؛ اهـداف تحقیـق بـه شـرح پیش‌رو ارائه می‌گردد. هدف اصلی پژوهش : «واکاوی نقش دین‌پیرایی درون‌دینی در توسـعه و ترویج دین‌زدایی رضاخانی». اهـداف فرعـی پـژوهش: «وارسـی مولفـه‌هـای قـوام‌بخـش دیـن‌پیرایـی درون‌دینـی» و «تـدقیق در کیفیـت سیاسـت‌هـای اعمـالی در رونـد دین‌زدایی رضاخانی».

سوالات و فرضیه : تحقیق حاضر فرضیه‌آزما نبوده و از روند اکتشاف به حصـول نتیجـه می‌انجامد. پرسش اصلی پژوهش حاضر بـدین صـورت مطـرح شـده اسـت: «دیـن‌پیرایـی درون‌دینی چه نقشی در فرایند دین‌زدایی رضاخانی داشته است؟». تدقیق در اهداف تحقیـق، سوالات فرعی را نیز شکل داده است: «دین‌پیرایی درون‌دینی از چـه بنیـان‌هـایی بهـره بـرده است؟» و «دین‌زدایی رضاخانی با بهره‌گیری از چه سیاست‌هایی اعمال گشته است؟»

۲. پیشینهٔ پژوهش

۱.۲ اصلاح دینی در عصر پهلوی اول

پژوهشگران در مواجهه با پالایش و اصلاح دین در عصر پهلوی اول، اقدام به تـألیف آثـاری در تبیین این اندیشه‌ی دینـی–سیاسـی در عصـر زمـانی مـذکور پرداختـه‌انـد. در واقـع ایـن پژوهشگران و مولفان با تحدید زمـانی آثـار علمـی خـویش، بـه نقـد و بررسـی اندیشـه‌ی دین‌پیرایی در دوران حکمرانی پهلوی اول اشـتغال یافتـه و بـه ایـراد سـخن پیرامـون نقـش حکومت پهلوی اول در بسط و توسعه‌ی اندیشه‌ی دین‌پیرایی و پاک‌آیینی پرداخته‌انـد (نـک.

جدول شماره ۱). از این روی محتوای پژوهش‌های مذکور با دعوی پژوهش حاضر که بهره‌برداری پهلوی اول از دین‌پیرایی در راستای استحکام و استقرار دین‌زدایی از جامعه‌ی عصر خویش می‌باشد، متفاوت می‌باشد.

جدول ۱. پژوهش‌های علمی مرتبط با اصلاح دینی در عصر پهلوی اول

ردیف	اثر پژوهشی	مولف	نظر مولف
۱	اندیشه اصلاح دین در ایران	سید مقداد نبوی رضوی	نگارنده‌ی این اثر با بهره‌گیری از روند تاریخی دین‌پیرایی در پهنه‌ی جغرافیایی ایران و در گستره‌ی زمانی ایران معاصر به امتزاج آموزه‌های بابی با تعالیم محمدبن‌عبدالوهاب به مثابه سرچشمه‌ی اندیشه‌های دین‌مداران تجددخواه در عصر پهلوی و معاونت پهلوی اول در بسط این اندیشه‌ها پرداخته است.
۲	اصلاح دینی در دوره‌ی پهلوی اول با تکیه بر آراء شریعت سنگلجی	رضا دهقانی جواد علیپور سیلاب	نویسنده ضمن مقایسه‌ی آثار شریعت سنگلجی، که در زمره‌ی اندیشه‌ورزان دین‌پیرایی در عصر پهلوی اول قرار داشته است؛ با کتب علمی فرقه‌ی وهابیت، به نهان‌زیستی تبلیغی بابیان در قالب اندیشه‌ی احیای دینی پرداخته و امداد پهلوی اول به این نحله‌ی فکری را تبیین نموده است.
۳	واکاوی دیدگاه‌های دگراندیشان دینی دوره‌ی پهلوی اول و نقش حکومت در گسترش آن در سطح جامعه	علی حیاتی محمد قربان کیانی کیوان شافعی سید محمد شیخ احمدی	حیاتی و همکاران با اشاره به روند جریان روشنفکری در ایران معاصر، جریان نواندیشی دینی در دوره‌ی پهلوی اول را امتداد آن جریان و حامل آرایی هم‌چون مخالفت با فقها، زدودن خرافات از اجتماع و امساک از مرجعیت دینی دانسته‌اند. افزون بر این، به نقش حکومت پهلوی اول در گسترش دگراندیشی دینی علی‌رغم تضاد آن با روح و فرهنگ حاکم بر جامعه نیز اشاره نموده‌اند.
۴	برخی جریان‌های دگراندیش در عصر پهلوی	محمد نبی سلیم	سلیم عامل کانونی توسعه‌ی دگراندیشی دینی و دین‌پیرایی در دوران معاصر را ساختاری شدن تدریجی عرفی‌گرایی و موضع ضددینی و ضد سنتی حکومت پهلوی اول دانسته است. از این منظر پهلوی اول با آرمان حقنه‌ی الگوهای غربی جامعه‌ی مدرن با تمسک به دگرگونی‌های مبسوط، به بسط تجددگرایی دینی و دین‌ستیزی نواندیشانه اعانه داده است.

(طراحی‌شده توسط نگارندگان)

۲.۲ اصلاح دینی در ایران معاصر

این شق از آثار که به تحقیق و پژوهش در تاریخ معاصر ایران اختصاص داشته و بر محدوده‌ی زمانی مضیقی تمرکز نکرده‌اند؛ حامل رگه‌هایی از بررسی اجمالی اندیشه‌ی دین‌پیرایی در طول تاریخ ایران معاصر در ذیل مقصود پژوهش کانونی می‌باشد (نک. جدول شماره ۲). در واقع پژوهشگران این شعبه از آثار، ضمن بررسی تفصیلی تاریخ ایران معاصر،

به گزینش مجمل ریشه و بنیاد اندیشه‌های دین‌پیرایانه‌ی مخلوق اندیشمندان و نظریه‌پـردازان دین‌مدار و غیردین‌مدار در سیر متن پژوهش پرداخته‌اند.

جدول ۲. پژوهش‌های علمی مرتبط با اصلاح دینی در ایران معاصر

ردیف	اثر پژوهشی	مولف	نظر مولف
۱	نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد؟	محمد سمیعی	سمیعی در واکاوی تاریخ معاصر ایران، گریزی به روشنفکران این برهه‌ی تاریخی می‌زند. او با تدقیق در اندیشه‌های متنوع روشنفکران ایرانی، دین‌پیرایی را تابع اندیشه‌های روشنفکران تلفیقی عصر قاجار دانسته که در تلاش برای هضم تمدن غرب، بهره‌برداری از نقاط مثبت آن و تلفیق آن با اسلام‌گرایی احیاشده بوده‌اند.
۲	اسلام سیاسی در ایران	سید محمدعلی حسینی‌زاده	حسینی‌زاده با بررسی سیر تکوین اندیشه سیاسی در ایران معاصر، نظریه‌ها و اندیشه‌های اسلام سیاسی در این گستره‌ی جغرافیایی را تبیین نموده و از نقش سید جمال‌الدین اسدآبادی در نوگرایی دینی و اصلاح فرهنگ مذهبی حاکم سخن به میان می‌آورد.
۳	پیدایش ناسیونالیسم ایرانی، نژاد و سیاست بی‌جا سازی	رضا ضیاء ابراهیمی	نگارنده‌ی این اثر به بررسی مبدأ نظریات متضمن اندیشه‌های دین‌پیرایی در ایران معاصر و نقش آن در شکل‌گیری اندیشه‌های اصلاحی بعدی پرداخته است. در واقع مضمون اساسی اثر، بازنمایی شیوه‌ی تاثیر و تأثر اندیشه‌های اصلاحی بر آفرینش هویت نوین ملی-مذهبی و هدم هویت و فرهنگ حاکم اسلامی-شیعی در جامعه‌ی مذکور می‌باشد.

(طراحی‌شده توسط نگارندگان)

۳.۲ اصلاح دینی در ایران (بدون تحدید زمانی)

شق سوم از پژوهش‌های علمی این حوزه با تدقیق در اندیشه‌ی اصلاح‌دینـی، دیـن‌پیرایـی و رفورم مذهبی در گستره‌ی جغرافیایی ایران و با التفات به مبدأ مولد اندیشـه‌هـای مـذکور در جغرافیای بیگانه، بدون نظرداشت به محدوده‌ی زمانی انضمامی معین، بـه تطبیـق، مقایسـه و بررسی اندیشه‌های دین‌پیرایانه با رفورم مذهبی در مناطق مذکور پرداخته و تبیین دین‌پیرایـی را در دستور کار خویش قرار داده‌اند (نک. جدول شماره ۳).

جدول ۳. پژوهش‌های علمی مرتبط با اصلاح دینی بدون تحدید زمانی

ردیف	اثر پژوهشی	مولف	نظر مولف
۱	از پروتستانتیسم مسیحی تا پروتستانتیسم اسلامی : تأملی نقادانه بر برداشت‌های روشنفکرانه	سیدمهدی ساداتی نژاد نگین نوریان دهکردی	ساداتی نژاد و نوریان دهکردی با بررسی مفهوم پروتستانتیسم اسلامی، به تبیین اخذ آن از الهیات مسیحی پرداخته‌اند. نویسندگان این اثر با نگاهی تطبیقی، برداشت‌های روشنفکران و دین‌پیرایان ایرانی پیرامون پروتستانتیسم اسلامی را تبیین نموده و لغزش‌های زبانی و سوءفهم‌های ادراکی حول موضوع مطروحه را بررسی کرده‌اند.
۲	تراژدی پروتستانتیسم اسلامی	محمد قوچانی	نگارنده‌ای این پژوهش، با تحقیق و مداقه در خاستگاه اندیشه‌های اصلاحی دینی به تطبیق مفهوم بنیادین دین‌پیرایی با اندیشه‌ی مبسوط دین‌پیرایی در جغرافیای خویش پرداخته است. در حقیقت نگارنده با بررسی سرچشمه‌های دین‌پیرایی دین‌مدار، به مقایسه‌ی اندیشه‌های دگراندیشان و دین‌پیرایان اسلامی با پاک‌دینان قرون ماضی اهتمام ورزیده است.

(طراحی‌شده توسط نگارندگان)

نوآوری پژوهش حاضر، در واکاوی موقعیت تاریخی مقصود، از رهگذر تشریح تأثیر فرایند دین‌پیرایی بر استحکام و استواری ساخت دولت مطلقه‌ی پهلوی اول و نمایش بهره‌برداری صحنه‌گردانان آن دولت مستقر، از نتایج مخلوق این فرایند در راستای تثبیت پایه‌های قدرت سیاسی در جامعه‌ی مذکور می‌باشد؛ حال آن‌که پژوهش‌های صورت پذیرفته در حوزه‌ی مورد نظر به تبیین نقش ساختار سیاسی پهلوی اول در فراهم‌آوری فضای بهینه در جهت گسترش و توسعه‌ی فرهنگ دین‌پیرایی از طریق بسط و اشاعه‌ی اندیشه‌های دینی-سیاسی مربوط به حوزه‌ی مقصود پرداخته و از سویی دیگر به ماجری نگریسته‌اند.

۳. مبانی مفهومی و نظری

واکاوی میانی مفهومی و نظری پژوهش، نمودار تحدید و تحلیل حوزه‌ی معنایی خالق موضوع تحقیق می‌باشد. از این روی صورت‌بندی مبانی پژوهش، مجال حصول اهداف غایی پژوهش را فراهم ساخته و مآلاً به طرح نتایج مخلوق پژوهش منتج می‌گردد.

۱.۳ دین‌پیرایی

دین‌پیرایی به فرآیند که پیرایش شعائر و آموزه‌های دینی، اصلاح طریق دین‌مداری جامعه‌ی دینی هدف و کشف بواطن اوامر ابلاغی شارع از ظواهر اعلامی آن اطلاق می‌گردد (رشاد، ۱۳۸۰: ۲). دین‌پیرایی که مولود جریان اصلاح دین در سرزمین‌های غربی بوده، با چهار طریق کانونی کالونیسم، لوتریانیسم، آناباپتیسم و اصلاحات کاتولیکی شناخته گردیده و با ارائه و عرضه‌ی اندیشه‌های اصلاح‌گرایانه‌ی متنوع به قالب‌بندی خویش مبادرت ورزیده است؛ به ضمایر اندیشه‌ورزان اصلاح‌طلب مسالک شرقی نیز نفوذ نموده و به اعانه‌ی اندیشه‌های دین‌پیرایانه‌ی آیین‌های معاصر شرقی پرداخته است (ساداتی نژاد و دهکری، ۱۳۹۹: ۱۱۴۷). در واقع دین‌پیرایی روند اصلاح دین از طریق بازیابی و بازتفسیر سنت‌های مذهبی و فرهنگی جوامع دین‌مداری است که با فرهنگ‌های دینی خو گرفته و به تعمیم آن در متن زندگی اجتماعی خویش پرداخته‌اند (حسینی‌زاده، ۱۳۹۵: ۶۰).

احصا و برشماری ادبیات نظری دین‌پیرایی، مبین دو شعبه‌ی گوناگون دین‌پیرایی می‌باشد.

اول. دین‌پیرایی درون‌دینی (دین‌مدار) که در خلال آن داعیان دین‌مداری و منادیان نظریه‌پردازی دینی به نشر روند پیرایش دین اهتمام ورزیده و با بهره‌گیری از بنیان‌هایی هم‌چون بازگشت به اسلام اصیل، پالایش متن مقدس و بازگشت به قرآن، امکان تدبر شخصی در دین، ازاله‌ی خرافات، و مخالفت با شعائر مذهبی-شیعی؛ به اصلاح و پالایش دین از نقطه‌نظر خویش اشتغال می‌ورزند.

دوم. دین‌پیرایی برون‌دینی که با مساعی اندیشه‌ورزان غیردینی پیوند یافته و از طریق آثار و مکتوبات اندیشمندان غیر دینی توسعه می‌یابد. در واقع منادیان این قسم از دین‌پیرایی سنخیتی با عالمان علوم نداشته و بیرون از دامنه‌ی دین به اصلاح دین می‌اندیشند.

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از حوزه‌ی دین‌پیرایی درون دینی و دین‌مدار و با التفات به مولفه‌ها و مصادیق معروف مقبول آن به تدقیق در داده‌های گردآوری شده پرداخته و تحلیل محدوده‌ی موضوع مطبوع خویش را با این شعبه از ادبیات نظری حوزه‌ی دین‌پیرایی به سرانجام رسانده است.

۲.۳ دین‌زدایی

دین‌زدایی با استمداد از جداانگاری دین و دنیا در سیاست و اجتماع، با تهی نمودن عمل اجتماعی و نهادهای اجتماعی-سیاسی از مفاهیم دینی و آسمانی و با پی‌ریزی نظام کنش موازی، به تفکیک فرایندهای دینی و سیاسی از یکدیگر می‌پردازد. در واقع دین‌زدایی

> فرایندی است که طی آن وجدان دینی، فعالیت‌های دینی و نهادهای دینی اعتبار و اهمیت اجتماعی خود را از دست می‌دهد و دین در عملکرد نظام اجتماعی به حاشیه رانده می‌شود و کارکردهای اساسی در عملکرد جامعه با خارج شدن از زیر نفوذ و نظارت عواملی که اختصاصاً به امر دین ماورای طبیعی عنایت دارند عقلانی می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۱۸).

۴. روش پژوهش

با التفات به مبانی و اهداف پژوهش، از روش اسنادی برای جمع‌آوری داده‌ها و از روش تاریخی در جهت تحلیل داده‌های مذکور بهره گرفته شده است.

۱.۴ معرفی روش

گردآوری داده‌ها در پژوهش کنونی به روش اسنادی انجام پذیرفته است. روش اسنادی به روشی اطلاق گشته که طی آن نگارنده با بهره‌برداری از اسناد موجود پیرامون موضوع پژوهش و تحلیل اطلاعات مرتبط با پدیده‌ها و مقولات پژوهش، به مطالعه‌ی مفاهیم مطروحه در پژوهش می‌پردازد. در حقیقت روش اسنادی که روشی کیفی بوده، به بهره‌برداری پژوهشگر از داده‌های اسنادی، با کشف، استخراج و ارزیابی مفاهیم و مقولات مرتبط با پژوهش، اعانه می‌دهد (صادقی فسایی و عرفان‌منش، ۱۳۹۴: ۶۹). از آن‌جا که پژوهش حاضر در زمره‌ی پژوهش‌های کیفی قرار داشته و با رویکرد تحلیلی به موضوع پژوهش نگریسته شده است؛ در سیر تدوین پژوهش و در طریق تحلیل داده‌های گردآوری شده با استفاده از روش اسنادی، از روش تاریخی بهره گرفته شده است. کاربست روش پژوهش تاریخی، در پژوهش‌هایی است که کشف واقعیات و تحلیل آن، به هدف کانونی پژوهشگران بدل شده باشد. در حقیقت روش پژوهش تاریخی با بازسازی و تحلیل گذشته، امکان دستیابی به بینش و ایستاری نیکو پیرامون موضوع پژوهش را فراهم ساخته و درک رویداد تاریخی مورد نظر را امکان‌پذیر می‌نماید (قربانی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۱). روش

پژوهش تاریخی، پژوهش را از محدوده‌ی تاریخ‌نگاری فراتر برده و با گـذار از شـرح وقـایعِ به وقوع پیوسته در تاریخ مقصود، شناخت علل پدیده‌ی منظور را ممکن می‌سـازد. در واقـع روش پژوهش تاریخی با التفات به بستر وقوع موضوع معلول، علت پدیده را جویا گشـته و به تحلیل پدیده اشتغال می‌ورزد (طـاهرپور کلانتـری و دیگـران، ۱۳۹۵: ۵). روش پـژوهش تاریخی مراحل معینی داشته که طی نمودن آن مراحل، به تدوین و تبیـین نهـایی موضـوع از مسیر روش پژوهش تاریخی یاری می‌رساند. تشریح کاربست روش منظور، در فرایند تبیـین مراحل معین آن، از یک‌سو جایگاه روش در پژوهش حاضر را مشخص سـاخته و از دیگـر سو امکان فهم بهینه‌ی روش مستعمل را فراهم می‌آورد.

۲.۴ مراحل کاربست روش

الف. تحدید موضوع : واکاوی و تدقیق در حوزه‌ی مسئله‌ی منتخب، بـه تعیـین حـدود موضوع پژوهش و تمرکز بر مسئله‌ی کانونی اعانه نمـوده و عرصـه‌ی تحقـق تحقیـق محققان را هموار می‌سازد.

ب. فرآوری تاریخی : نگارندگان پس از تحدید موضـوع منتخـب تحقیـق، بـه فحـص پیرامون حدود محدد موضوع، اشتغال ورزیده و منـابع تـاریخی مربـوط بـه موضـوع پژوهش را طبقه‌بندی نموده‌انـد. در واقـع در ایـن مرحلـه ضـمن فـرآوری موضـوع تاریخی، کیفیت و کمیت منابع نیز مورد بررسی قرار گرفته است.

پ. جمع‌آوری، غربال‌گری و تحلیل داده‌ها : اتمام طبقه‌بندی منـابع موضـوع پـژوهش، امکان جمع‌آوری، غربال و تحلیل داده‌های پژوهش را فراهم می‌سازد. در این مرحلـه داده‌های مربوطه از خلال کتب، مقالات، اسناد و مصاحبه‌های تاریخی اخذ گردیـده و ضمن غربال و پالایش، توسط نگارندگان و در طریق وصول بـه اهـداف، سـوالات و غایات پژوهش تحلیل گشته است.

ت. گزارش‌نویسی و مکتوب‌سـازی : واپسـین مرحلـه‌ی کاربسـت روش تـاریخی در پژوهش حاضر، گزارش‌نویسی و مکتوب‌سازی نتـایج جمـع‌آوری، غربـال و تحلیـل داده‌ها بوده که به صورت متن مکتوب مسـتخرج از منـابع فـرآوری شـده‌ی موضـوع محدد ارائه می‌گردد.

۵. دین‌پیرایی دین‌مدار در ایران معاصر

خوانش دعاوی فکری کانونی مکشوف از آثار مکتوب منادیان دین‌پیرایی دین‌مدار، نمودار بنیان‌های پنداری جماعت مذکور بوده و اهداف عملی مستور در مباحثات کلامی جمعیت مقصود را آشکار می‌گرداند. این نسل از دین‌پیرایان ایرانی که غالب حیات فکری خویش را در دوران پهلوی اول سپری نموده بودند، به پی‌ریزی طریق نوگرایی با بهره‌گیری از اندیشه‌های منفصل تاریخی پرداخته و با تمسک به دوگانگی کیفی دین‌مداری در عرصه‌ی جغرافیایی فلات ایران، در دوران پسامشروطه، به ازاله‌ی قسمی از بنیان‌های نظری اندیشه‌ورزی دینی و ارائه‌ی اقسامی دیگر به‌مثابه بدیل بنیان‌های محذوف اشتغال ورزیدند (ابراهیمی حسینی و دیگران، ۱۴۰۱: ۲۳). جریان مذکور با بهره‌برداری از ظرفیت‌های اعطایی فرهنگ سیاسی مستقر، به ارائه‌ی اهداف، شاخص‌ها و بنیان‌هایی هم‌چون مخالفت با فقها، زدودن خرافات از اجتماع، مبارزه با بدعت‌های محیط بر جامعه و امساک و روی‌گردانی از مرجعیت دینی پرداخته و به افعال سیاسی متضمن تغییرات بنیادین اعانه نموده است (حیاتی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۰۸۳).

پژوهش حاضر با تدقیق در اهداف و مشخصه‌های ضمیر اندیشه‌ورز دین‌پیرایان دین‌مدار معاصر از طریق واکاوی مکتوبات این افراد، به تدوین بنیان‌های محوری اندیشه‌ی دین‌پیرایی دین‌مدار در عرصه‌ی جغرافیایی و زمانی ایرانِ معاصر پرداخته است. امعان نظر بر اندیشه‌های تاریخی مذکور، نمودار مولفه‌های اندیشَه‌های مطروحه که مشتمل بر بازگشت به اسلام اصیل، پالایش متن مقدس و بازگشت به قرآن، امکان تدبر شخصی در دین، ازاله‌ی خرافات، و مخالفت با شعائر شیعی به‌عنوان انگاره‌های کانونی دین‌پیرایی دین‌مدار می‌شود، می‌باشد.

۱.۵ بازگشت به اسلام اصیل

پیشگامان فکری جریان مذکور، تعالیم و سنت‌های اصیل اسلامی برجای‌مانده از تفکرات ناب ایمانی که در اوان ظهور اسلام پدیدار گشته و منتج به تکوین تمدن اسلامی گشته بود را عاری از هرگونه نقص و خلل ارزیابی نموده و ریشه‌ی کانونی مشکلات و مضایق جوامع روزگار خویش را در بسط و اتساع جهالت عمومی و فساد سیاسی می‌دانستند (سمیعی، ۱۳۹۷: ۱۵۶). در واقع اعتقاد به توانایی ذاتی اسلام اصیل در راهبری و مدیریت جوامع و تشکل‌های اسلامی، لزوم بازخیزش اجتماعی، علمی و فکری مسلمانان، وجوب

مبارزه و رویارویی با روحیه‌ی تقدیرگرایی و افضلیت بهره‌برداری از تعالیم و آموزه‌های ناب و بی‌آلایش اسلامی؛ دین‌پیرایان دین‌مدار را به سوی بازگشت به منابع اصیل فکر اسلامی سوق داد (احمدی، ۱۳۹۹: ۳۴).

به هر روی داعیان و منادیان دین‌پیرایی دین‌مدار، در دوران پسامشروطه، ضمن عرضه‌ی انتقادات خویش نسبت به فرهنگ دینی مستقر در جامعه‌ی ایرانی و کیفیت دین‌مداری مردم آن جامعه، از لزوم پیرایش صورت و سیرت فرهنگ دینی مستقر سخن به میان آورده و وجوب بازخیزش اجتماعی-سیاسی در جهت بازگشت به اسلام ناب و اصیل، که در عصر آغازین گسترش اسلام، توسعه یافته بود را مطرح ساختند.

۲.۵ پالایش متن مقدس و بازگشت به قرآن

منبع کانونی نظریه‌پردازان جریان دین‌پیرایی درون‌دینی، قرآن یا کتاب مقدس بوده که بدل به محور اصیل کاوش‌های علمی-اجتماعی گروه مذکور گشته است. در واقع این نظریه‌پردازان، به تقویت قرآن و متن مقدس در تقابل با سنت و فرهنگ دینی جاری پرداخته و به قرآن‌گرایی به مثابه طریق برون‌رفت از کژی و انحطاط نگریستند (ابراهیمی حسینی و دیگران، ۱۴۰۱: ۲۳). هدف اصلی فعالان این جریان فکری — اجتماعی بازگرداندن قرآن به صحنه‌ی زندگی و گزینش آن به سان نیروی تکامل پویش عمل سیاسی بوده و به اهتمام در جهت انطباق متن مقدس با مقتضیات زمانه و امکان بهره‌برداری از آن می‌اندیشیدند (سلیم، ۱۳۸۶: ۹۸).

در حقیقت این شعبه از جریان فکر مذهبی — سیاسی در گستره‌ی جغرافیایی و زمانی ایرانِ معاصر، به بازفهمی و پالایش بطن متن مقدس روی آورده و با ارجاع مقتضیات فکر سیاسی به قرآن، اصلاح افکار دینی و کارآمدسازی دین و فرهنگ دینی را تعقیب می‌نمودند (جلیلی و قدمی، ۱۳۹۵: ۳۳). متفکران دین‌پیرای قرآن‌پژوه با تکوین پندار بازگشت به قرآن و پالایش متن مقدس، به ترمیم منابع متفکرانه‌ی فکر دینی، با آرمان پیرایش و پالایش دین اهتمام ورزیده و نمایش استطاعت دین و متن مقدس بر کارآمدی و انعطاف‌پذیری را در دستور کار خویش قرار دادند (غفاری و دیگران، ۱۳۹۶: ۶۰).

شریعت سنگلجی که از پیشگامان دین‌پیرایی دین‌مدارانه به شمار می‌آید، با عطف اعتنای خویش به مهجوریت و غربت قرآن در جوامع دین‌مدار می‌نویسد :

به زودی اسلام غریب می‌شود، چنان که در اول ظهورش غریب بود. توحید حقیقی و فضائل اخلاقی و سنت مسلّم پیغمبر صلی‌الله علیه و آله از میان مسلمانان می‌رود، و به جای آنها شرک و رذائل و بدعت جایگزین می‌شود. چنان تاریکی جهل و بت پرستی عالم اسلام را احاطه کرده و غبارِ بدعت روی قرآن را گرفته که با هیچ آبی شسته نمی‌شود، و با هیچ زبانی نمیتوانَ مقاصد مقدسش را بیان کرد، و به واسطهٔ بی‌خبر بودن مردم از قرآن و دین، و گمشدن مقاصد سیدالمرسلین از هر طرفی مدعیان باطل و غولان ضالّ به جان یک عده مسلمان جاهل افتاده و خود را هادی و راهنما نام نهاده، و نفاق بین مسلمانان افکنده‌اند. قرآن غیر از اطاعت خدا و اصلاح نفس و تقوا و فضیلت مقصد دیگری ندارد، بنابراین برای ترویج مقاصد و رونق بازارِ خود، باید قرآن را از حجیت بیندازند تا بتوانند دکان بدعت و ضلالت خود را رَونق دهند، و اوهام و خرافات را بر دماغ [فکر] مردم باز کنند. (شریعت سنگلجی، ۱۳۲۷: ۳۷).

او در جای دیگری این چنین نگاشته است که :

فهم دین و عمل به شریعت سیدالمرسلین موکول است بر تدبر در آیات قرآنی و تعمق در کلمات سبحانی و قرآن کتابی است دینی و فلسفی و اجتماعی و اخلاقی و حقوقی و نباید به صرف قرائت و خواندن و ظاهر آن قناعت کرد. در زمان ما قرآن به هیچ وجه محل توجه نبوده و به کلی مهجور و متروک است و همین سبب بدبختی مسلمان‌ها شده است که دین را از قرآن نمی‌گیرند و تعمق در آیات آن نمی‌کنند و هریک عقاید و آرایی برای خود از غیر قرآن اتخاذ کرده‌اند و نفاق غریبی میان مسلمانان پیدا شده است. (شریعت سنگلجی، ۱۳۲۲: ۳).

از این روی داعیان دین‌پیرایی دین‌مدار، با عرضه‌ی انگاره‌ی بازگشت به قرآن و پالایش بطن متن مقدس، دیگر ریشه و بنیان پنداری جریان مأمور خویش را بنا نهاده و به عمران نظام فکری متمضن مقتضیات اجتماعی – سیاسی عصر مذکور در قالب گرایش‌های مقصود مطلوب خویش همت گماشته‌اند.

۳.۵ امکان تدبر شخصی در دین

امکان تدبر شخصی در دین و نفی و رد لزوم تبعیت از مرجعیت برین سومین انگاره از انگاره‌های مطروحه پیرامون کیفیت تکوین بنیان‌های جریان فکری – سیاسی دین‌پیرایی دین‌مدار در عصر و جغرافیای مورد بحث می‌باشد. طرح مقوله‌ی امکان تدبر شخصی در دین و مفاهیم دینی و توسعه‌ی غلبه‌ی این مفهوم به سراسر گستره‌ی امر دینی، مآلاً به

پی‌ریزی پندار بی‌نیازی از فهم عالمانه و نخبه‌گرایانه از دین و مفاهیم دینی ختم گشته و شالوده‌ی وجودی مرجعیت دینی را زیر سوال می‌برد.

طریق تسهیل امکان تدبر شخصی در دین، با طرح‌ریزی مجال و احتمال همگانی نمودن فهم قرآن و فهم متون مقدس دینی همراه می‌باشد. یوسف شعار، به عنوان یکی از منادیان دین‌پیرایی دین‌مدار به این امر التفات نموده و در کتاب خویش پی‌رنگ‌های طرح همه فهم نمودن متون مقدس را بیان نموده است. شعار اشعار داشته است که :

> علت ندارد که ما از فهم معانی آیات عاجز باشیم، مگر قرآن به زبان عربی ساده و آشکار نازل نشده است. اگر آیه‌های قرآن که برای هدایت بشر است قابل فهم نباشد، دلیل بر ساختگی بودنش خواهد بود؛ زیرا کتابی که مردم از فهمش عاجز باشند، از جانب خداوند نمی‌تواند باشد. اگر توضیح و تفسیر قرآن مخصوص پیغمبر ائمه علیهم‌السلام می‌بود پس چرا پیغمبر اکرم در نشر و ترویج قرآن آنقدر می‌کوشید و اهمیت زیادی به تبلیغ آن می‌داد. (شعار، ۱۳۳۹: ۳).

از دیگر سو شریعت سنگلجی نیز بر قابل تدبر و فهم بودن متن مقدس استناد نموده و کتاب الهی را عاری از آیاتی دانسته که خلایق از فهم آن عاجز باشند. در واقع شریعت سنگلجی با تکیه بر رجوع مستقیم به قرآن و حذف موانع واسط، بر تدبر و تفکر شخصی در متن مقدس تاکید نموده است (شریعت سنگلجی، ۱۳۲۷: ۱۵). افزون بر این شریعت سنگلجی در دام استدلال برساخته‌ی خویش گرفتار گشته و فطرتاً به نتیجه‌ی مخلوق غایی و حتمی مستنبط از طرح عمومی نمودن فهم متن مقدس در باب نفی جایگاه مرجعیت شیعی دست یافته است (دهقانی و علیپور، ۱۳۹۲: ۴۶). به هر روی همه فهم نمودن متن مقدس، عرضه‌ی امکان تدبر شخصی در قرآن، عمومی نمودن درک آیات الهی، تحسین رجوع مستقیم به متن مقدس و طرد جایگاه تفسیر برین نخبگانی، از بنیان‌های چارچوب فکری نظریه‌پردازی دین‌پیرایی دین‌مدارانه به حساب می‌آید.

۴.۵ ازالهٔ خرافات

جریان‌های تجدیدنظرطلب و اصلاح‌گرای فکری، همواره به مکتوم نمودن اندیشه‌های خویش، در پوستین مساعی مجدانه، در جهت ازاله‌ی خرافات و هدم و هتک مقولات موهوم از متن مقدس و تفاسیر آن پرداخته و خصومت خویش با اندیشه‌ها و پندارهای دینی را در قالب فرایند مذکور عرضه داشته‌اند. در واقع نظریه‌پردازان جریان‌های اصلاحی

در گستره‌ی طیف تجدیدنظرطلبی، مقابله و رویارویی با اندیشه‌های برگرفته از بطن متن مقدس را به مثابه هدف غایی خویش به شمار آورده و کنش فعال مخلوق فرایند مبارزه با اندیشه‌های رایج در پهنه‌ی اجتماعی-سیاسی فکر دینی را در دستور کار خویش قرار داده‌اند.

منادیان دین‌پیرایی درون‌دینی، اعمال تغییرات بنیادین و اصولی در پایه‌های اعتقادی و دینی جامعه و افراد اجتماع در عصر مذکور را به سان هدف کانونی و خطیر خویش برگزیده و طریق فعالیت ضد دینی، انتقاد از دین و متن مقدس، و خرافه‌زدایی را در پیش گرفتند. جریان مقابله و مبارزه با آن‌چه منادیان دین‌پیرایی دین‌مدار خرافه می‌پنداشتند، در عصر فرمانروایی پهلوی اول توسعه یافته و بدل به گفتمان رسمی حکومت مستقر و فرهنگ جاری تحمیلی بر جامعه‌ی ایرانی، گروه‌های اجتماعی و افراد اجتماع گشت (جعفریان، ۱۳۹۸: ۱۲۰۸). از این روی عصر مذکور به تزامن و تلاقی اندیشه‌های فکری دین‌پیرایان دین‌مدار و استقرار قدرت سیاسی حاکمیت پهلوی اول منجر گشته و تزاید استحکام انگاره‌ی خرافه‌ستیزی را موجب گشته است.

گرچه علی‌اکبر حکمی‌زاده در تکامل فرایند تجدیدنظرطلبی خویش از دایره‌ی دین‌مداری فراتر رفته و دین‌پیرایی را به افراط کشانده است؛ لکن نقطه‌ی عزیمت و مبدأ حرکت این منادی جریان دین‌پیرایی، دین‌مداری بوده و در خرقه‌ی دین شعبه‌ی فکر اصلاحی خویش را تأسیس نموده است. او در آثار خود چنین قلم فرسوده است که : «خرافات هم مرضی است روحی؛ در هر توده که زیادتر باشد به همان نسبت در زندگی عقب‌تر است، باور ندارید به وضع کشورهای ایران و ترکیه، یا هندوستان و روسیه نگاه کنید.» (حکمی‌زاده، ۱۳۲۲: ۱۶). بطور کلی از منظر منادیان جریان دین‌پیرایی، آن‌چه آن‌ها خرافه می‌پندارند، سبب اتساع شکاف دین‌مداری معروف و مقبول در سطح اجتماع و دین‌مداری ناب و اصیل صدر اسلام گشته و ازاله، هتک و هدم آن موجب فزونی احتمال امکان وصول به الگوی مقبول سیاسی – اجتماعی – دینی می‌گردد.

۵.۵ مخالفت با شعائر شیعی

معاندت با شعائر متعارف و متداول در فرهنگ دینی – اجتماعی اعصار گوناگون در طول تاریخ ایران معاصر، دیگر انگاره‌ی قائم و استوار دین‌پیرایی و تجدیدنظرطلبی دین‌مدار به شمار می‌آید. شعائر، نشانه‌ها، علامات و نمادهای جریان شیعی که مولود سرچشمه‌های

اندیشه و فکر اسلامی می‌باشد نیز از هجوم و تعرض منادیان و داعیان دین‌پیرایی و تجدیدنظرطلبی دین‌مدار مصون نبوده است. در حقیقت منادیان اندیشه‌های تجدیدنظرطلب و جریان‌های دین‌پیرا، با تقرب به مصالحِ دیگر شعب فکر و اندیشه‌ی اسلامی، در جهت تعرض به ساحت تمثیلات و صور معروف و مقبول شیعی در جامعه‌ی مذکور گام برداشته‌اند.

توسل به ذوات مقدسه علیهم‌السلام، زیارت اعتاب مقدسه، برپایی مجالس وعظ و روضه، تعزیه‌خوانی، سینه‌زنی و زنجیرزنی، شفاعت و رجعت از شعائر و مظاهری بوده که داعیان دین‌پیرایی به تعرض و تعدی به آن پرداخته‌اند. در واقع این نظریه‌پردازان، با پیرایش‌گری ناصواب امر دینی، باورها و مناسک شیعی معروفِ اجتماع را آماج شکایات خویش ساخته و چارچوب آداب مذهب را با یورش مواجه ساخته است (سلیم، ۱۳۸۶: ۱۱۳). به هر روی مخالفت با شعائر شیعی و تعدی به مناسک و نشانه‌های مقبول اجتماع دین‌محور عصر مذکور، به عنوان دیگر الگو و بنیان دین‌پیرایی دین‌مدار جلوه‌گری نموده و چارچوب غایی دین‌پیرایی دین‌مدار را تشکیل داده است. در حقیقت صورت‌بندی فرایند دین‌پیرایی دین‌مدار با بهره‌برداری از این الگو و الگوهای پیشین ، در جهت اصلاح و پیرایش دین و مظاهر دین گام برداشته و تمنیات خویش را عملی گردانیده است.

۶. پهلوی اول و دین‌زدایی

صورت‌بندی سیاست‌های اعمالی دستگاه اجرایی مستقر در عصر پهلوی اول، نمودار جهت‌گیری اِعمال اَعمال مذکور به گستره‌ی تزاید و ترویج دین‌زدایی مخلوق دین‌پیرایی بوده و نمایان‌گر مساعی کنش‌گران و تصمیم‌سازان حاکم در تسریع این روند می‌باشد. پهلوی اول که پیش از تکیه بر اریکه‌ی قدرت به آداب و شعائر مذهبی-شیعی التفات می‌نمود و به تعلق خاطر خویش بر دین و آیین اسلامی تظاهر می‌نمود، پس از قدرت‌یابی به رویارویی با مذهب و شریعت مسیطر بر بطن و متن جامعه‌ی اسلامی ایران عصر مذکور و روحانیت و مرجعیت حامل لوا و شِعار مذهب شیعی اثنی‌عشری اشتغال ورزید (فلاح‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۴۷). در واقع وی که با حضور در مناسک مخلوق سنن اسلامی-شیعی به ادای آداب مذهبی مبادرت می‌ورزید و به روایت مکی از هیچ‌نوع ریا در این باب دریغ نمی‌نمود، با تحکیم بنیاد و شالوده‌ی سلطنت خویش به مقابله و مبارزه با موارد مذکور پرداخته و از مواضع پیشین خویش دست شست (مکی، ۱۳۶۱: ۱۶). در حقیقت رضاخان با

بهره‌برداری از سیاست‌های تعلیمی حلقه‌ی تصمیم‌ساز، و با استعانت از استعاره‌های سیاسی-اجتماعی مخلوق سیاست‌های مذکور، به ترویج و توسعه‌ی ایرانی‌گرایی مبتنی بر عظمت ایران باستان و ستیز و چالش با عصر پسااسلامی گستره‌ی جغرافیایی ایران پرداخته و بنیان‌های فکری-فرهنگی حکومت خویش را آراست (آشنا، ۱۳۹۶: ۸۵). حاکمیت مستقر که چارچوب ذاتی شیوه‌ی حکومت مطروحه را نقش می‌زد؛ با عرضه‌ی دریغ و افسوس نسبت به طرح خیالی عظمت ایران باستان و اغراق و تفاخر به محتوای تخیلی برساخته، و با استعمال سیاست‌های مرادِ ضمیر خالق حکومت، به تقابل ظاهری و باطنی با دین اسلام پرداخت (نجفی و حقانی، ۱۳۹۶: ۴۵۹). از این روی واکاوی سیاست‌های مولود دستور کار پهلوی اول و تدقیق در شیوه‌ی بهره‌گیری از فرهنگ مصنوعی دین‌پیرایی درون‌دینی، از روند جریان دین‌زدایی حکومت پهلوی اول پرده برداشته و روشنی‌بخش عرصه‌ی تحمیل استدلالات غایی می‌باشد.

۱.۶ مبارزه با مذهب و شعائر مذهبی

پیگیری ماحصل روند دین‌زدایی متضمن اعمال سیاست‌هایی در طریق وصول به مقصود معهود است. مبارزه با شعائر و آیین‌های مذهبی رکن رکین روند دین‌زدایی پهلوی اول بوده که از دریچه‌ی مخالفت با سنن و آداب اجتماع عصر مذکور به وقوع پیوسته است. در واقع پهلوی اول با نادیده‌انگاری هویت مذهبی افراد اجتماع، به تحقیر ارزش‌های اسلامی و فرهنگ و تمدن مذهبی پرداخته و به طرد و رفض مقولات مذکور همت گماشت (حسینی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۱۲). مبارزه با شعائر و آیین‌های مذهبی با بهره‌برداری از مولفه‌های متنوعی صورت می‌پذیرفت که به ممانعت از برقراری مجالس وعظ و روضه‌خوانی، برپایی کارناوال‌های شادی و رویارویی با مرجعیت و روحانیت به‌سان حیاتی‌ترین عناصر اعمال سیاست‌های دین‌زدا می‌توان اشاره نمود.

الف. ممنوعیت برقراری مناسک مذهبی و راه‌اندازی کاروان شادی : پهلوی اول در طریق وصول به طرح تحمیلی دین‌زدایی، به ممانعت از ترویج و گسترش آیین‌های مذهبی افراد اجتماع اشتغال ورزید. در واقع حکومت مستقر با ممانعت از بسط روایت‌های هویتی شیعی و جلوگیری از برقراری کنش‌های آیینی به تحصیل هدف غایی خویش اعانه می‌نمود (مظفری، ۱۴۰۰: ۴۹). قوت و کثرت مبارزه‌ی دولتی با سنت‌های محترم دیرپای مذهبی به میزانی بود که دیپلمات‌های دیگر دول نیز نسبت

به آن آگاهی یافته و در گزارش‌های رسمی به دولت متبوع خویش بـه ذکـر جزئیـات دفع و نهی مجالس خطابه و روضه می‌پرداختند (مجد، ۱۳۹۵: ۵۲۴). افـزون بـر ایـن هیئت حاکمه در تزامن با رفض ادای آداب دینی، به اسـتقرار و برقـراری دسـته‌جـات شادی و لهو، در تصادف ایام محترم اقامه‌ی عزا پرداخته و بستر مسـتتر دیـن‌زدایـی را بیش از پیش آشکار می‌نمودند (مکی، ۱۳۶۱: ۱۹).

ب. **هتک حرمت و تحقیر مرجعیت و روحانیت** : پهلوی اول که با بهره‌گیـری از زور و سلطه به مهار اجتماع و کنش‌گری اجتماعی افراد می‌پرداخت، به هدم نفوذ و حرمـت روحانیت و مرجعیت در حوزه‌های سیاسـی، اجتمـاعی، قضـایی و فرهنگـی اهتمـام ورزید (آبراهامیان، ۱۳۹۵: ۱۶۹). در واقع حکومت مستقر با گـزینش سیاسـت اعمـال تحقیر و کاهش نفوذ به تبدیل و تغییر صـورت‌بنـدی نهـاد دیـن در جامعـه‌ی ایرانـی پرداخته و به روند هتک دین و انفکاک آن از جامعه و افراد اجتمـاع سـرعت بخشـید (بصیرت‌منش، ۱۳۹۹: ۱۲۰). مضافاً دانشکده الهیات دانشگاه تهران بـه مثابـه سـاختار موازی نهاد روحانیت، وظیفـه‌ی محـک طالبـان علـوم دینـی را برعهـده گرفتـه و بـه سیاست هتک حرمت و هدم جایگاه نهاد اصیل روحانیت سرعت بخشید (آبراهامیـان، ۱۳۹۶: ۱۵۹).

۲.۶ رویارویی با فرهنگ مسلط جامعه

گرچه اقدامات مرتبط با دومین شعبه از سیاست‌های اعمالی حکومـت پهلـوی اول در رونـد دین‌زدایی، در راستای اقدامات مطروحه در شعبه‌ی اول است؛ لکن تدقیق در تحمیل وقـایع، صبغه‌ی فرهنگی اجتماعی لایـه‌هـای اجرایـی مـذکور را نمـودار مـی‌سـازد. هیئـت حاکمـه رضاخانی با دنباله‌روی از روندهای غیربومی و ضدمذهبی به مقابله بـا دیانـت افـراد اجتمـاع برخاسته و به تحمیل ساخت اجتماعی متبـاینی مبـادرت ورزیـد (پارسـانیا، ۱۳۹۷: ۲۳۱). از این روی کشف حجاب و سیاست‌های تغییر پوشش را می‌توان از وقایع و سوانح ملحـق بـه این شق از شقوق دین‌زدایی پهلوی اول به شمار آورد. در این طریـق، حکومـت مسـتقر، بـا اعمال نفوذ بر جامعه، افراد اجتماع، و نهاد مذهب، از یک سو خلع البسه‌ی عـده‌ی کثیـری از دانش‌طلبان امور دینی را در دستور کار خویش قرار داد و از دیگر سو کشـف سـتر مومنـات مستور را پی‌گرفت (آبراهامیان، ۱۳۹۶: ۱۵۹).

الف. کشف حجاب: تجویز سیاست‌های حامل مصادیق معروف و مطلوب هیئت حاکمه، محتاج اِعمال مصادیق شتاب‌بخش عامل انگاره‌های مطلوب است. کشف حجاب و تغییر فرهنگ اجتماعی-مذهبی اجتماع عصر مذکور از جمله‌ی این عوامل به شمار می‌آید. فرایند کشف حجاب که در بادی امر با شعار توسعه‌ی انتشار علم، و تساوی زنان و مردان در جامعه شکل گرفت، صدمه‌ای خطیر به فرهنگ اجتماعی مسلط جامعه وارد آورده و گرایش مذهبی مسیطر را با اختلال مواجه ساخت (حسینی بجدنی و دیگران، ۱۴۰۰: ۲۹۳). در حقیقت حکومت رضاخانی با بهره‌برداری از سیاست کشف حجاب، به استقبال تغییر فرهنگ، آیین‌ها و رسوم افراد اجتماع و جامعه‌ی محکوم خویش شتافته و به روند دین‌زدایی شتاب بخشید (صوفی‌آبادی، ۱۳۸۶: ۲۲۴).

ب. تغییر پوشش : دیگر سیاست روند دین‌زدایی پهلوی اول که از منظر تاریخی سابق بر موارد پیش‌گفته است، تغییر پوشش و البسه‌ی کافه‌ی افراد اجتماع عصر رضاخانی می‌باشد. حکومت مستقر با بهره‌گیری از سیاست اعمالی خویش، به تحدید قدرت نهاد دین در جامعه پرداخته و غالب نمایندگان نهاد مذکور را از تلبس به جامه‌ی مذهب منع نموده بود (روح‌بخش، ۱۳۸۴: ۲۶). روند اجرایی سیاست‌های مطلوب پهلوی اول و جهد حکومت رضاخانی در طریق مبارزه با اسلام و فرهنگ اسلامی؛ تعارض سیاست‌های پوشش اعمالی از سوی هیئت حاکمه با فرهنگ مستقر بر اجتماع مذکور، را نمایان ساخت (مجد، ۱۳۹۹: ۱۷۴).

۳.۶ استحالهٔ نشانه‌های صوری

گام دیگر پهلوی اول در گسترش و تسریع دین‌زدایی، تبدیل و تحول نشانه‌ها و نمادهای شکلی و صوری استوار و پابرجا در دامنه‌ی تاریخی گستره‌ی جغرافیایی ایران معاصر بوده است. حکومت رضاخانی در این مسیر به تغییر نظام آموزش، تغییر ساختار قضایی و تصفیه‌ی زبان معیار پرداخته و بطن موارد مطروحه را با تغییر مواجه ساخت (مختاری اصفهانی، ۱۳۹۴: ۳۲۴). پهلوی اول که هدم فرهنگ اسلامی مقبول افراد اجتماع را هدف خویش می‌پنداشت، به تغییرات شکلی و صوری هم‌چون شاهنامه‌گرایی، تاسیس فرهنگستان، تغییر مبدأ تاریخ از قمری به شمسی و توسعه‌ی باستان‌گرایی اشتغال ورزید (آشنا، ۱۳۹۶: ۸۹). در واقع استحاله و دگردیسی نشانه‌های صوری مذکور، به اعانه‌ی تسریع

روند دین‌زدایی پرداخته و رفـض فرهنـگ اسـلامی معـروف و مقبـول جامعـه‌ی ایرانـی را شتاب بخشید.

۷. دین‌پیرایی دین‌مدار و دین‌زدایی رضاخانی

سنجش سیاست‌های اعمالی در روند دیـن‌زدایـی رضـاخانی موید تـرابط و تـوازی فراینـد دین‌پیرایی مدار و روند دین‌زدایی هیئت حاکمه می‌باشد. از یک‌سو تدقیق در مصـادیق خـط مشی پهلوی اول نمودار ارتباط وثیق پندار دین‌زدایی با دین‌پیرایـی دیـن‌مـدار مـی‌باشـد. در واقع بن‌مایه‌ی اندیشه‌ی دین‌زدایی متکون از مولفه‌های کانونی دین‌پیرایی دیـن‌مـدار بـوده و توسعه‌ی کیفی آن با معاونت عناصر پنداری دین‌پیرایی دین‌مدار بـه وقـوع پیوسـته اسـت. از این روی مولفه‌های دین‌پیرایی دین‌مدار هم‌چون، بازگشت بـه اسـلام اصـیل، پـالایش مـتن مقدس و بازگشت به قرآن، امکان تدبر شخصـی در دیـن، ازالـه‌ی خرافـات، و مخالفـت بـا شعائر شیعی؛ با رویکرد دین‌زدایانه‌ی هیئت حاکمـه‌ی مسـتقر تطـابق یافتـه و بـه توسـعه و اعتلای آن اعانه نموده است.

از دیگر سو روایت‌های تاریخی عصر مذکور نیز مبین تـرابط طرفینـی مفـاهیم مطروحـه هستد. برمبنای روایت‌های تاریخی از دامنه‌ی زمانی پژوهش حاضـر، پهلـوی اول، شـریعت سنگلجی که پیشگام جریان دین‌پیرایی دین‌مدار بـوده اسـت را ترغیـب بـه ارائـه‌ی وعـظ و خطابات سراسری نموده و از وی تمنای اعلان نیاز مذهب شیعه به اعمال فرایند رفرماسـیون و اصلاح را داشـته اسـت (آبراهامیـان، ۱۳۹۶: ۱۶۰). در واقـع سـردمداران و نظریـه‌پـردازان دین‌پیرایی دین‌مدار، برخلاف دیگر منادیـان شـعائر مـذهب و ضـمایر دیـن، از آزادی وافـر برخوردار بوده و به آبشخور مرحمـت و رحمـت شـاهانه‌ی حکومـت مرکـزی نیـز متصـل بوده‌اند (پارسانیا، ۱۳۹۷: ۲۳۴). افزون بر این پهلوی اول با بهره‌گیری از پندار مقبـول جریـان دین‌پیرا، به مبارزه‌ی با آیین‌ها و مفاهیم اسلامی؛ در قالـب خرافـه‌زدایـی از جامعـه‌ی تحـت حکومت خویش پرداخته و بیش از پیش بـه دیـن جریـان مـذکور گـردن نهـاد (جعفریـان، ۱۳۹۸: ۱۲۰۸).

امام خمینی (ره)، نیز در تبیین جریان‌های تاریخی عصر پهلوی اول ضمن تقبـیح جریـان دین‌پیرایی دین‌مدار به تبیین ارتباط جریان‌های دین‌پیرا و دین‌زدا پرداخته است :

> در این میان چند تن آخوند قاچاق که از علم و تقوا یا دست کم تقواعاری بودند به نـام روحانیت ترویج کردند و با نام اصلاحات برخلاف‌دین آنها را به نوشـتن و گفـتن وادار

> کردند؛ و کتابهای آنها را با اجازه اداره مطبوعات با خرج خود یا کسانی که گول خورده بودند به طبع‌می رسانند و اگر کتابی بر ضد آن نوشته می شد طبع آن را اجازه‌نمی دادند. چنانکه کتاب اسلام و رجعت که نوشته شد یکی از روحانیین‌قم کتاب ایمان و رجعت نوشت و دروغ پردازی و خیانت کاری سنگلجی‌را آفتابی کرد و نگذاشتند طبع شود، اکنون هم خطی موجود است. (خمینی، ۱۳۹۳: ۱۴۴).

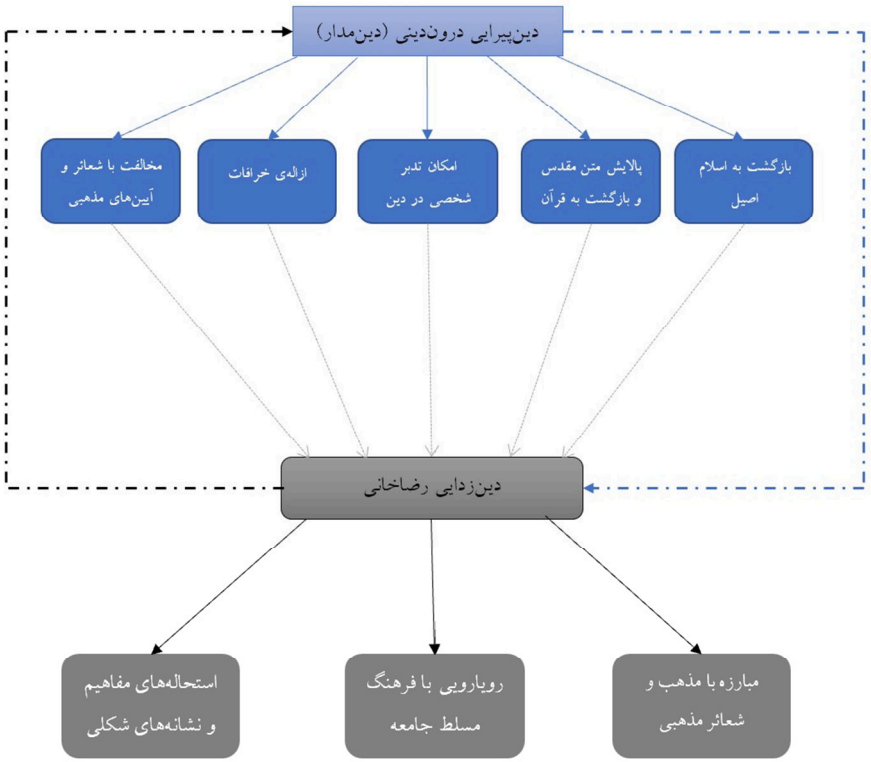
وضوح ترابط روندها و جریان‌های مورد بررسی در پژوهش حاضر در تبیین مورخان تاریخ معاصر ایران نیز جلوه یافته است :

> تئوریسین‌های رژیم پهلوی، بر این باور بودند که این حرکت اصلاحی [دین‌پیرایی دین‌مدار]، در امتداد مواضعی است که دولت رضاخان برای تفکیک دین از سیاست و از بین بردن شعائر مذهبی که آن‌ها را خرافه می‌نامید، برداشته است. در نوع این حرکت‌ها، حملاتی به روحانیت سنتی و حتی مرجعیت شیعه صورت می‌گرفت. به همین دلیل، پسند دولت رضاخانی واقع می‌شد. متقابلاً این افراد نیز مدافع رضاشاه و سیاست‌های وی بودند که نمونه‌اش را در کتاب اسرار هزارساله مشاهده می‌کنیم. (جعفریان، ۱۳۹۸: ۱۲۳۰).

در حقیقت داعیان و منادیان جریان دین‌پیرایی که در عصر حکومت خفقان و وحشت رضاخان، از احترام و آزادی عمل موسعی برخوردار بودند، مبانی پنداری روند دین‌زدایی حکومت پهلوی اول و حلقه‌های اندیشه‌ورز منتسب به آن را فراهم می‌کردند.

۸. نتیجه‌گیری

دین‌پیرایی که به روند پیرایش شعائر و آموزه‌های دینی، اصلاح طریق دین‌مداری جوامع دینی و کشف بواطن اوامر ابلاغی شارع از ظواهر اعلامی آن اطلاق می‌گردد، در فرم و هیئت دین‌پیرایی درون‌دینی و دین‌پیرایی برون‌دینی در گستره‌ی تاریخی جغرافیای ایران معاصر رشد و نمو نموده است. دین‌پیرایی درون‌دینی، با بهره‌برداری از شعارهایی هم‌چون بازگشت به اسلام اصیل، پالایش متن مقدس و بازگشت به قرآن، امکان تدبر شخصی در دین، ازاله‌ی خرافات، و مخالفت با شعائر شیعی، ایده‌ی پالایش و پیرایش بطن و متن دین و مذهب مسیطر بر جامعه‌ی ایرانی را فراهم ساخته و با تقویت نظریه‌ی دین‌پیرایی اسلامی و بازگشت به اسلام اصیل به دین‌زدایی رضاخانی که با هدف ساختگی ازاله‌ی خرافات، به هواخواهی از دگراندیشی و رفورم درون‌مذهبی پرداخت اعانه نمودند.

شکل ۱. ارتباط دین‌پیرایی درون‌دینی و دین‌زدایی رضاخانی
(طراحی‌شده توسط نگارندگان)

الفتات به شکل شماره (۱) و توجه به روندها و روایت‌های تاریخی عصر مورد پژوهش، اسلوب بهره‌برداری جریان دین‌زدایی رضاخانی از روند دین‌پیرایی دین‌مدار درون‌دینی را مبین می‌نماید. دین‌پیرایی درون‌دینی که بر شالوده‌ی بازگشت به اسلام اصیل، پالایش متن مقدس و بازگشت به قرآن، امکان تدبر شخصی در دین، ازاله‌ی خرافات، و مخالفت با شعائر و آیین‌های مذهبی–شیعی استوار گشته بود؛ با استعمال فضای اجتماعی–سیاسی مخلوق حکومت پهلوی اول، و آزادی اعطایی جریان تصمیم‌ساز به این گروه فکری؛ به خلق و تولید پندارهای فکری مطلوب سیاست‌های اعمالی هیئت حاکمه در راستای فرایند دین‌زدایی پرداخت. در واقع حکومت پهلوی اول که با دعوی طرد دین از عرصه‌ی سیاسی پا به عرصه‌ی حیات گذاشته بود، با فراهم آوردن زمینه‌های مطلوب توسعه‌ی دین‌پیرایی، اسباب بسط و گسترش نیروی پنداری تقویت چارچوب فکری

خویش را تقویت ساخته و به اعمال مصادیق معرف اندیشه‌ی دین‌زدایی هم‌چون مبارزه با مذهب و شعائر مذهبی از طریق اعلان ممنوعیت روضه‌خوانی و راه‌اندازی کارناوال‌های شادی، و مبارزه و مقابله با روحانیت و مرجعیت؛ رویارویی با فرهنگ مسلط جامعه از دریچه‌ی سیاست‌های تغییر پوشش، کشف حجاب و خلع لباس قاطبه‌ی عالمان علوم دینی؛ و استحاله‌ی نشانه‌های صوری و شکلی هم‌چون تقویت باستان‌گرایی، تصفیه زبان معیار، تبدیل مبدأ تقویم رسمی و...؛ پرداخته و از نتایج مولود دین‌پیرایی دین‌مدار در طریق تقویت و استوارسازی روند مطبوع خویش بهره گرفت.

کتاب‌نامه

آبراهامیان، یرواند(۱۳۹۵). *ایران بین دو انقلاب*. تهران : نی.

آبراهامیان، یرواند(۱۳۹۶). *تاریخ ایران مدرن*. تهران : نی.

ابراهیمی حسینی، سید محمد، داوودی، علی اصغر، گازرانی، سعید(۱۴۰۱). «قرآن‌پردازی نسل دوم نوگرایان دینی ایران (با تأکید بر آراء و اندیشه‌های سید اسدالله خرقانی و شریعت سنگلجی)». فصلنامه مطالعات قرآنی. *۱۳* (۴۹)، ۱۷-۳۱. https://doi.org/10.30495/qsf.2021.1924369.2449

احمدی، حمید(۱۳۹۹). *تحول جنبش‌های اسلامی از نهضت سلفیه سید جمال تا بیداری اسلامی (۱۲۴۹-۱۳۹۰)*. تهران : دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.

آشنا، حسام‌الدین(۱۳۹۶). *از سیاست تا فرهنگ*. تهران : سروش.

بصیرت‌منش، حمید(۱۳۹۹). *علما و رژیم رضاشاه*. تهران : چاپ و نشر عروج.

پارسانیا، حمید(۱۳۹۷). *حدیث پیمانه*. تهران : نشر معارف.

جعفریان، رسول(۱۳۹۸). *جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی-سیاسی ایران*. تهران : نشر علم.

جلیلی، سید هدایت، قدمی جویباری، هاجرخاتون(۱۳۹۵). «نقد و ارزیابی تفسیر سیاسی قرآن در ایران معاصر». فصلنامه نقد کتاب قرآن و حدیث، ۲ (۶)، ۲۵-۴۸.

جوادی آملی، عبدالله(۱۳۸۱). *نسبت دین و دنیا*. قم : اسراء

حسینی بجدنی، فرشته السادات، زاهد، فیاض، آبادیان، حسین(۱۴۰۰). «تحلیل تاریخی - جامعه شناختی پیامدهای کشف حجاب با توجه به سیاست نوسازی عصر رضا شاه پهلوی(۱۳۰۰-۱۳۲۰ه.ش)». فصلنامه تاریخ *۱۶* (۶۲)، ۲۸۰-۳۰۴.

حسینی‌زاده، سید محمد علی(۱۳۹۵). *اسلام سیاسی در ایران*. قم : دانشگاه مفید

حکمی‌زاده، علی‌اکبر(۱۳۲۲). *اسرار هزارساله*. تهران : هفته‌نامه پرچم.

حیاتی، علی، کیانی، محمدقربان، شافعی، کیوان، شیخ احمدی، سید محمد(۱۴۰۱). «واکاوی دیدگاه های دگراندیشان دینی دوره پهلوی اول و نقش حکومت در گسترش آن در سطح جامعه». ماهنامه جامعه شناسی سیاسی ایران، ۵(۱۱)، ۱۰۸۲-۱۰۹۶. https://doi.org/10.30510/psi.2022.327510.3039

خمینی، روح‌الله(۱۳۹۲). *تاریخ معاصر از دیدگاه امام خمینی (س)*. تهران : موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)

دهقانی، رضا، علی پور سیلاب، جواد(۱۳۹۲). «اصلاح دینی دوره پهلوی اول با تکیه بر آراء شریعت سنگلجی». فصلنامه تاریخ نامه ایران بعد از اسلام ۴ (۷)، ۲۵-۵۰.

رشاد، علی اکبر(۱۳۸۰). «احیای دین و اصلاح دین داری». فصلنامه علمی پژوهشی قبسات، ۶(۲۲)، ۳-۸

روح‌بخش، رحیم(۱۳۸۴). «پیامدهای اقتصادی و اجتماعی کشف حجاب در دوره ی رضاشاه». رشد آموزش. —(۱۴)، ۴۵-۵۰.

ساداتی نژاد، سید مهدی، نوریان دهکردی، نگین(۱۳۹۹). «از پروتستانتیسم مسیحی تا پروتستانتیسم اسلامی تأملی نقادانه بر برداشت‌های روشنفکرانه». فصلنامه سیاست ۵۰(۴)، ۱۱۴۳-۱۱۶۶. https://doi.org/10.22059/jpq.2020.288864.1007492

سلیم، محمدنبی(۱۳۸۶). «برخی جریان های دگراندیش در عصر پهلوی». فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ، ۲(۶)، ۸۵-۱۱۷.

سمیعی، محمد(۱۳۹۷). *نبرد قدرت در ایران؛ چرا و چگونه روحانیت برنده شد؟*. تهران : نی.

شریعت سنگلجی، محمد حسن(۱۳۲۲). *کلید فهم قرآن*. تهران : موسسه انتشارات دانش.

شریعت سنگلجی، محمدحسن(۱۳۲۷). *توحید عبادت، یکتاپرستی*. تهران : چاپخانه تابان.

شعار، یوسف(۱۳۳۹). *تفسیر آیات مشکله*. تبریز : انتشارات مجلس تفسیر تبریز.

صادقی فسایی، سهیلا، عرفان منش، ایمان(۱۳۹۴). «مبانی روش شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی, مورد مطالعه: تاثیرات مدرن شدن بر خانواده ایرانی». راهبرد فرهنگ، ۸(۲۹)، ۶۱-۹۱.

صوفی‌آبادی، فاطمه(۱۳۸۶). «کشف حجاب؛ تمدن بیگانه یا اسلام‌ستیزی شاهانه». فصلنامه تاریخ‌پژوهی ایران معاصر، ۳(۱۴)، ۲۲۳-۲۶۸.

ضیا ابراهیمی، رضا(۱۳۹۸). *پیدایش ناسیونالیسم ایرانی؛ نژاد و سیاست بی‌جاسازی*. تهران : مرکز.

طاهرپورکلانتری، حبیب اله، مناهی، علی، تقی زاده لشنلو، ترکان(۱۳۹۵). «روش تحقیق تاریخی در علوم اجتماعی». کنفرانس بین المللی علوم رفتاری و مطالعات اجتماعی.

غفاری، عصمت، رنجبر، مقصود، شیرخانی، علی(۱۳۹۶). «بررسی اندیشه سیاسی سید اسدالله خرقانی». سیاست پژوهی ایرانی (سپهر سیاست سابق) ۴ (۱۱)، ۵۷-۷۹.

فلاح‌زاده، سیدحسین(۱۴۰۱). *رضاخان و توسعه‌ی ایران*. تهران : پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

قربانی، مژگان، موسوی شفائی، سید مسعود، شریعتی نیا، محسن، اسلامی، محسن(۱۴۰۱). «کاربست روش تاریخی در پژوهش‌های روابط بین‌الملل». پژوهش های روابط بین الملل ۱۲(۳)، ۷-۳۸. https://doi.org/10.22034/irr.2022.319566.2102

قوچانی، محمد(۱۴۰۰). *نقد الهیات سیاسی* (ج۲). تهران : سرایی.

مجد، محمدقلی(۱۳۹۵). *از قاجار به پهلوی*. تهران : موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

مجد، محمدقلی(۱۳۹۹). *رضاشاه و بریتانیا*. تهران : موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

مختاری اصفهانی، رضا(۱۳۹۴). *پهلوی اول از کودتا تا سقوط*. تهران : پارسه.

مظفری، علی(۱۴۰۰). *شکل‌دهی به هویت ملی در ایران، انگاره‌ی وطن برگرفته از تخیل مکان در اندیشه‌های اسلام و ایران باستان*. تهران : شیرازه.

مکی، حسین(۱۳۶۱)، *تاریخ بیست‌ساله ایران* (ج۴). تهران : نشر ناشر.

نبوی رضوی، سید مقداد(۱۳۹۰). «نگاهی تحلیلی به تکاپوهای فکری شریعت سنگلجی». امامت پژوهی. ۱(۴)، ۲۴۹-۲۷۱.

نبوی رضوی، سید مقداد(۱۴۰۱). *اندیشه اصلاح دین در ایران*. تهران : شیرازه.

نجفی، موسی، فقیه حقانی، موسی(۱۳۹۶). *تاریخ تحولات سیاسی ایران*. تهران : موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.